

УДК 1(4):159.923

Микола Галів, кандидат педагогічних наук, доцент

*Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка*

СТАНОВЛЕННЯ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ (ДО СЕРЕДИНИ XIX СТ.)

У статті проаналізовано особливості становлення і трактування проблеми формування характеру в європейській філософсько-антропологічній думці від часів античності до середини XIX ст. – часу зародження повноцінної психологічної науки про характер – характерології.

Ключові слова: характер, характерологія, феноменологічний етап, психологічний етап, темперамент.

Постановка проблеми. Зародження характерології в середині XIX ст. започаткувало в психолого-педагогічній науці складну, тривалу дискусію з приводу сутності людського характеру та особливостей його формування. Незважаючи на те, що деякими ученими заперечується доцільність вивчення характеру, сучасна психологія продовжує розробляти проблеми типології соціальних та індивідуальних характерів, його акцентуацій та психопатій. Й досі актуальними залишаються питання про співвідношення індивідуального й типового, біологічного і набутого в соціальному середовищі, статичного та динамічного в системі характеру. Однак, згадані проблеми не нові. Вони формувалися в умовах поступового зародження характерологічних ідей в європейській філософській думці, котра власне й підготувала ґрунт для появи психологічної науки.

Аналіз останніх публікацій. Окремі історичні нариси становлення характерологічної думки дали О. Лазурський, О. Ковальов та В. Мясіщев, В. Роменець. Однак вони доволі поверхово й схематично торкалися поглядів європейських мислителів Середньовіччя, Ренесансу та Нового часу на формування характеру, здебільшого присвячуючи увагу розвитку психології інтелекту, волі, пам'яті і душі в цілому. Це дало підстави М. Левітову ще у 1969 р. стверджувати, що й досі немає історії вчення про характер. Ми вимушені констатувати, що ця заувага і на сьогодні залишається актуальною.

Мета публікації – проаналізувати особливості становлення та трактування проблеми формування характеру в європейській філософсько-антропологічній думці (від античності

до середини XIX ст. – часу зародження повноцінної психологічної науки про характер – характерології).

Виклад основного матеріалу. Поява певних характерологічних поглядів зарубіжних учених пов'язана з вивченням творів античної філософії та літератури, передусім грецької. Тому необхідно зупинитися на більш детальному розгляді тлумачення проблеми характеру в античну епоху, що стало базою для світової філософсько-антропологічної думки.

Грецьке слово “характер” (χαρακτήρ) перекладається як “карбування”, “печатка”, “ознака” “знак”. Ним визначали як особливості предметів, так і своєрідні риси людей. До речі, яскравим прикладом вживання терміну “характер” в його первісному етимологічному значенні є твердження Г.В. Лейбніца, що написані, накреслені чи висічені знаки називаються характерами [17, 501].

Найбільш ранню спробу розглянути проблему становлення характеру людини і його типологічних відмінностей здійснив Платон (427 – 347 рр. до н.е.) у діалозі “Держава” [21], написаному у 377 – 360 рр. до н.е. Погляди Платона на характер і його класифікацію походять від його філософського вчення про співвідношення душі до тіла. Він розрізняв дві сторони душі: піднесену, завдяки якій ми розмірковуємо, називав розумним началом душі; нижчу, за допомогою якої людина закохується, відчуває голод, спрагу та буває охоплена іншими пожаданнями, називав началом “нерозумним і жадаючим”. Однак, другу частину душі Платон поділяв на дві частини, виділяючи ще й третє начало – “несамовитий дух”, який слугує захисником начала розумного. Таким чином, в душі людини Платон виділяє три частини.

СТАНОВЛЕННЯ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ (ДО СЕРЕДИНИ XIX СТ.)

З них перша є чистим пізнанням, мудрістю та розумом, і розміщується в голові, друга – найбільш низька частина міститься в печінці і є джерелом всякого роду пожадань, пристрастей, і третя – більш шляхетна частина пожадливого начала є джерелом мужності і шанобливості й міститься в грудях. Ці три начала ми можемо зіставити з трьома частинами психіки людини – інтелектом, почуттями та волею.

Індивідуальні особливості характеру людей залежать від домінування у їхній душі одного з начал. Однак, при цьому Платон враховував і принцип взаємозалежності державного устрою суспільства (аристократії, тимократії, олігархії, демократії, тиранії) і характеру людини. Тож його класифікація характерів містить такі типи: 1) *добродесний (нормальний) характер* – відзначається домінуванням розумного начала душі, яке за допомогою “несамовитого духу” контролює та керує жадаючим началом, завдяки чому забезпечується функціональна гармонія душі й влада людини над собою. Для цього типу характеру, що виникає в умовах аристократичного державного устрою, притаманні чотири головні властивості: мудрість, мужність, розсудливість, справедливість; 2) *тимократичний характер* – не позбавлений шляхетності, відзначається сильним шанобливостям і схильністю до боротьби; 3) *олігархічний характер* – вирівняється скупістю, користолюбством, а також позитивними рисами – ощадливістю і стриманістю; 4) *демократичний характер* – відзначається моральною нестійкістю і прагненням до постійної зміни чуттєвих насолод; 5) *тиранічний характер*, про який Платон говорить як про “найгірший тип характеру” [21, 277], вирізняється домінуванням найбільш низьких, тваринних пристрастей, серед яких чільне місце займає хтивість (Ерос).

Видатний філософ древності Арістотель (384 – 322 рр. до н.е.) також вивчав проблему характеру. У своїй “Поетиці” він, щоправда, аналізував характери персонажів театральних акторів. Проте ми можемо виділити дві вказівки, котрі визначають характер як психічну складову особистості: 1) характери надають людям якості [2, 652]; 2) характер – це те, що виявляє схильність [2, 653]. Таким чином, в уявленні Арістотеля, характер – це сукупність властивостей людини, котрі надають їй індивідуальної своєрідності, схильності до того чи іншого способу діяльності. Проте, найбільш часто для означення властивостей характеру і волі людини учений послуговувався категорією “етос”.

Оцінюючи особливості діяльності людини,

давньогрецькі філософи брали до уваги власне моральні властивості. Особливо це стосується Теофраста (372 – 287 рр. до н. е.), який у трактаті “Характери” [25], написаному у 318–317 рр. до н. е., з погляду сатирика і мораліста описав тридцять один характер. Опис кожного характеру дано під знаком однієї пануючої, рельєфно визначеної риси, щоправда негативного змісту: лицемірство, улесливість, брехливість тощо. Це підтверджує думку, що уже в античну добу найбільш характерну якість особистості визначали з етичного боку. Зазначимо, що “Характери” започаткували *феноменологічний етап* вивчення характерологічної проблематики, який тривав до XVIII ст.

Разом з тим твір Теофраста поклав початок подвійній тенденції трактування категорії “характер”. По-перше, в масовій свідомості усталилося розуміння характеру як явища морального, що обумовило його оцінювання в полюсному ключі “добрий-поганий”, по-друге, поняття “характеру” часто ототожнювалося з однією найбільш прикметною моральною рисою (чесний характер, правдивий характер, розпусний характер, марнославний характер тощо).

Римський учений Марк Фабій Квінтіліан зробив наголос на потребі детального вивчення характеру вихованців. “Розсудливий наставник перш за все повинен пізнати властивості розуму і характеру дорученого йому учня” [12, 45]. Найбільш оптимальним засобом для цього вважав гру, оскільки саме під час гри найлегше розпізнається характер дітей [12, 46].

Праці згаданих авторів, особливо “Характери” Теофраста були доволі популярним як у елліністичний період, так і в Середні віки. У Візантії цей твір навіть спеціально вивчали в школах. Проте зауважимо, що у Середньовіччі і в Ранньому Відродженні не з’являлися спеціальні характерологічні праці. Звичайно, у творах теологів, філософів поняття характеру неодноразово вживалося. Так, Августин Великий згадував характер батька [23, 161], Тома Аквінський писав про “...людину, досконалу розумом і вольову за характером” [1, 245], М. Монтень відзначав, що характер у нього млявий [19, 283].

Лише у XVI – XVIII ст. європейська філософсько-антропологічна думка збагатилася численними характерологічними трактатами, котрі, по суті, були спробою продовжити феноменологічну традицію Теофраста. Зокрема, Р. Джонсон, Т. Харман (1565 р.), Е. Хейк (1579 р.) видали характерологічні праці, більш схожі на риторичні вправи. Лише в Англії з 1608 по 1757 р.

СТАНОВЛЕННЯ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ (ДО СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.)

було опубліковано понад 70 праць, присвячених описові людських характерів [14, 94]. Найбільш відомі з них “Характери доброчесні і порочні” Дж. Холла (1608 р.) [30, 53 – 97], “Характери” Т. Овербері (1614 р.) [30, 95 – 167], “Мікрокосмографія” Дж. Ерла (1628 р.) [30, 191 – 260]. У Франції в 1688 р. побачила світ книга Ж. Лабрюєра “Характери або звичаї нинішнього віку” [15], а в 1747 р. – “Характери” [30, 535 – 549] Вовенарга.

Автори, які збагачували феноменологію характеру, не обговорювали детально суть цього психічного явища, лише описували “яким” характер може бути. Зокрема, Дж. Холл зобразив 11 доброчесних (мудрий, відданий, відважний та ін.) й 15 порочних (лицемірний, лінивий тощо) характерів. У праці Т. Овербері з’являються уже “соціальні характери” – професійні (моряк, вояк, швець), статусні (шляхтич), національні (французький кухар) і родинні (добра дружина, мати, скромна сестра) характери. Подібні описи знаходимо і у Н. Бретона та Дж. Ерла, в яких бачимо ще й вікові характери: дитини, юнака і старця. У їх працях людський характер трактується виключно з етичного боку. Особливо це проявляється у французьких моралістів ХVІІІ ст. Так, Ф. Ларошфуко, засуджуючи безхарактерність, писав, що вона набагато більш віддалена від доброчесності, ніж порок [16, 80]. Ж. Лабрюєр зробив висновок, що у людей немає характеру, а якщо і є, то проявляється в тому, що вони позбавлені послідовного характеру [15, 269].

У своєму баченні компонентів психіки людини, їх функцій та проявів у поведінці, західні вчені в основному наслідували ідеї Платона та Аристотеля. Вони розрізняли три роди душі: рушійну (вегетативну), чуттєву і розумну. Відповідно до тогочасної антропологічної традиції саме розумна частина душі вважалася провідною. Інтелект трактувався як визначальна сила, котра управляє волею і чуттєвим світом людини, спрямовуючи її діяльність до добра. Примат інтелекту відстоював Тома Аквінський, стверджуючи, що розумово розвинуті особи володіють сильним духом [1, 96]. Р. Декарт, зокрема “попереднє розмірковування” називав серед засобів, за допомогою яких людина може усунути недоліки свого характеру [6, 570 – 571]. Тільки здоровий і ґрунтовний розум, вважав Д. Дідро, може бути основою постійного і досконалого характеру [8, 87].

Проте, на початку ХVІІІ ст. з’являється й критика етичного інтелектуалізму. Мислителі починають виходити не з примату розуму над волею, а з їх тісної взаємодії. Водночас почуттєву

сферу вважають джерелом діяльності людини й формування складних психічних функцій. Зокрема, британські філософи А. Шефтсбері, Д. Юм, А. Сміт виділяли саме емоції (передусім моральні) як основу формування характеру особистості. Зокрема, Д. Юм доводив, що вроджене моральне почуття є основою формування доброчесного характеру [29, 511 – 517].

Трактування троїстості функціонального спрямування душевного життя людини стало основою психологічних ідей зарубіжних філософів. Саме у цьому контексті зароджуються погляди на характерні особливості душі людини.

Водночас зазначимо, що ХVІІІ – ХІХ ст. є **“психологічним етапом”** філософського осмислення явища характеру. Однак, ідею наукового вивчення характерів висунув Ф. Бекон ще у 1626 р. У контексті етики, на його думку, повинна існувати наука “георгіка” (виховання душі), котра включатиме вчення про характер, афекти та “виправлення душі”. Філософ наполягав на вивченні “простих елементів і окремих рис характеру”, проведені “розсічення характерів”, щоб виявити таємницю індивідуальних схильностей кожної людини, й на основі цього знаходити більш правильні шляхи для “лікування душі” [3, 406 – 407].

Ідея Ф. Бекона знайшла свій розвиток лише у ХVІІІ ст. У цей час учені намагалися не лише зафіксувати розмаїття характерів, а й дати відповідь на питання “що таке характер?”. У західній філософії з’являються спроби розглянути глибинні структурно-психологічні основи характеру. Зокрема Д. Дідро, зазначив, що цікаво було б прослідкувати усі різні “тони” пристрастей, “модуси” афектів і міри почуттів, за якими характери відрізняються один від одного [8, 120]. В основу характеру та його індивідуальної своєрідності філософ поклав розмаїття інстинктів і почуттів. Тут чітко проглядаються філософсько-психологічні погляди Р. Декарта та Б. Спінози.

З іншого боку, Д. Дідро одним з перших спробував обґрунтувати фізіологічні основи індивідуально-характерологічних властивостей людини. Базою для індивідуальних відмінностей він вважав білі волокна (підкоркова частина) мозку людини. Стан нервового волокна змінюється в залежності від якості його виділень, які бувають рідкими або густими, чистими або нечистими, мізерними або рясними. Цим, на його думку, пояснюється вражаюча різноманітність розумів і характерів [10, 492].

До речі, мозок людини визначальною фізіологічною основою характеру також вважав засновник френології Ф.Й. Галль. Але на відміну

СТАНОВЛЕННЯ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ (ДО СЕРЕДИНИ XIX СТ.)

від Д. Дідро, він стверджував, що розвиток рис характеру пов'язано з розвитком певних ділянок мозку. Розвиток цих ділянок проявлявся у їх збільшенні та появі випуклості ("шишки") на певній частині черепа [13, 19]. Психоморфологічний зв'язок між властивістю характеру (налічував їх 27) і ділянкою мозку встановлювався Галлем довільно, без наукових доказів. Однак це не стало на заваді популярності френології серед учених кінця Європи в першій половині XIX ст. Навіть А. Бен, один із засновників характерології як психологічної науки, у своїй праці "Про вивчення характерів" (1861 р.) спирався на френологічні дані.

У XVIII ст. все більшого значення набуває проблема *співвідношення характеру та темпераменту*. Останній переважно розглядався у гіпократовому трактуванні, тобто як результат дії рідин організму: крові, слизу та жовчі. У філософських творах не завжди помітно чітко розмежування понять темпераменту і характеру. Найчастіше темперамент бачився ученим складовою частиною характеру, котра накладає відбиток на форму прояву останнього. На тісний взаємозв'язок цих психічних складових вказував Ж.-Ж. Руссо, вважаючи, що для того, щоб змінити характер, треба змінити темперамент, бо від нього й залежить характер [22, 146].

Підкреслюючи особливе значення *характеру* для кількісно-якісних показників діяльності людини, окремі автори узагальнювали розумну (добродісну) поведінку людини саме від певних якостей характеру. Подібну думку висловлював ще Ф. Ларошфуко, зазначивши, що у людей не вистачає сили характеру, щоб покійно слідувати велінням розуму [16, 10]. Отже, спостерігається деякий відхід від поглядів античних філософів, які вважали, що моральні вчинки детермінуються розумом. Натомість, тут власне властивості характеру акцентуються як визначальні у поведінці людини. Проте, Б. Спіноза, Ф. Ларошфуко, Д. Дідро та інші філософи застерігали від оцінювання характеру за епізодичними вчинками, котрі не завжди є виявом власне характеру.

У західноєвропейській філософії кінця XVIII – початку XIX ст. відбуваються визначальні зміни для подальшого розвитку характерологічного знання. Ученими було запропоновано два підходи до визначення характеру. Перший – *етичний* – запровадив І. Кант, який під характером розумів таку властивість волі, завдяки якій людина зобов'язується дотримуватися певних практичних принципів (основ), що визначаються її власним розумом [11, 541]. Філософ не допускав, щоб зло в людині було проявом характеру, оскільки

людина ніколи не схвалює в собі зло. Тому не може бути зла як принципу в людині, а лише як відступ від останнього. Тож характер може бути лише моральним, бо принципи людини можуть бути лише етичними. Другий – *індивідуально-психологічний* – відстоював Г. Гегель, який зауважував, що "...характер є дещо, що завжди відрізняє людей один від одного" [4, 76].

Між цими поглядами, насправді, не було істотних відмінностей. Кант, звичайно ж, розглядав характер як якість передусім етичну (принципи), але зауважував, що характерними є для людини і природні задатки, і темперамент як спосіб відчуття [11, 533]. Вони є природною основою морального характеру. З іншого боку, Гегель, вказуючи на формальну сторону характеру (енергію з якою людина прагне до мети), підкреслював: "Але крім формальної сторони енергії для характеру потрібен...й насичений певним матеріалом загальний зміст волі" [4, 77]. Зміст характеру, відповідно до Гегеля, визначається великими цілями. Мета ж людини визначається принципами, яким Кант відводив змістову роль у характері. Таким чином, ці два підходи насправді пояснюють два "об'єми" характеру: широкий (індивідуально-своєрідний) і вузький (морально вихований). Зауважимо, що виокремлення формальних і змістових боків характеру спостерігається у пізніших учених-характерологів (Г. Ващенко, П. Лесгафт, Ф. Юлан та ін.).

У той же час, європейські мислителі, продовжуючи традицію Платона, робили спроби *класифікації характерів*. У праці Р. Декарта "Пристрасті душі" можна виділити кілька виокремлених ним типів душі: 1) сильні душі – ті, в яких воля людини може легко подолати пристрасті; 2) слабкі душі, що є: а) у тих людей, котрі, маючи волю, не використовують її, а борються з пристрастями за допомогою інших пристрастей; б) у тих осіб, воля яких не слідує життєвим судженням (переконанням) й дозволяє пристрастям захопити себе [6, 503 – 504]. Д. Дідро розрізняв своїх учнів за трьома видами характерів: 1) люди, яких не лякають жодні перепони та які просуваються своїм власним шляхом до істини, добродісності, щастя (до таких він "скромно" зараховував і себе); 2) люди, котрі потребують стимулювального прикладу; 3) особи, на яких треба впливати силою [9, 526]. А. Шопенгауер виділяв три основних природжених "етичних імпульси" в людині: егоїзм, злість і співчуття. Вони, на його переконання, визначають три найзагальніші типи характерів: егоїстичний, злісний і добрий (моральний) [28, 325 – 326]. Якщо в

СТАНОВЛЕННЯ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ (ДО СЕРЕДИНИ XIX СТ.)

основі класифікації Р. Декарта лежить рівень самоопанованості людини, а у Д. Дідро – рівень вольової активності та наполегливості, то А. Шопенгауер за вихідну позицію класифікації поклав моральні імпульси, необґрунтовано обмеживши їх кількість.

Зазначимо, що у даний період загострилася дискусія з приводу *чинників формування характеру*: природженого, набутого під впливом оточуючого середовища і власної волі. З часів Середньовіччя, під впливом патристики та теології (зокрема св. Августина) утвердилося розуміння виховання і свободи волі людини як визначальних факторів у становленні характеру особистості.

Проте у XVIII – XIX ст. усе частіше почали з'являтися тези про вродженість, природну наперед визначеність характеру. Так, А. Шопенгауер неодноразово підкреслював не лише вродженість, а й незмінність та не виправність характеру. Він розрізняв два рівні характеру, вважаючи, що в основі емпіричного характеру (явище у часі і вчинках) лежить “осяжний розумом характер”, котрий є властивістю “речі в собі” цього явища і тому не залежить від простору, часу і змін [28, 324]. Цим учений пояснював незмінність характеру, а також нездатність етики та педагогіки його удосконалити. Щоправда, філософ припускав можливість формування набутого характеру, обумовленого розумними розмірковуваннями самої людини. Однак називав його “штучним” [27, 532], підкреслюючи, що усе неприродне – недосконале.

Не менш радикальними були й погляди Р. Оуена. Він уважав, що характер людини є результатом її природної організації і впливу зовнішніх обставин [20, 422], а найбільшою помилкою є “...вірування, що людина сама утворює свій характер” [20, 421].

Переважає ж більшість філософів відкидали подібний механістичний детермінізм, переносили акценти на вплив середовища і власної волі. Спочатку Дж. Лок [18] виступив проти “вроджених ідей”, а потім і К.А. Гельвецій наполягав на суспільному вихованні, стверджуючи, що людина звичками і характером завдячує своїй освіті [5, 126]. Власне Гельвецій особливо чітко підкреслював залежність виховання якостей характеру від двох форм суспільного ладу: демократії і деспотії. “Якщо люди здебільшого щирі, чесні, промітні і милосердні під вільним урядуванням, – під деспотичним урядуванням бувають ниці, брехливі, підлі, нездарні, легкодухі, то ця різниця в їх характері є наслідком різного виховання, яке дістають вони під тим чи тим урядуванням” [5, 337]. Водночас

мислитель надто абсолютизував вплив виховання. Такі думки спричинили критику Д. Дідро, котрий вважав, що подібний підхід призведе до примусу у вихованні. Хіба мало людей, яких зламало довге і суперечне їх характеру рабство? [7, 441], – риторично запитував учений.

На засадах індетермінізму, визначальності свободи волі людини у формуванні власного характеру перебував й І. Кант. “Тут головне не те, що робить із людини природа, – зазначав мислитель, – а те, що вона *сама робить з себе*; бо перше відноситься до темпераменту (причому суб'єкт значною мірою буває пасивним) і тільки друге свідчить про те, що у неї характер” [11, 541]. Схожу позицію займав і С. Смайльс, стверджуючи, що характер виробляється під керівництвом і контролем самої людини [24, 8]. Характер, на думку філософа, не є витвором обставин. Навпаки, він створює людині існування “поза обставинами”.

Зуважимо, що саме у XIX ст. філософи уперше почали висувати виховання характеру на перший план педагогічної роботи. Зокрема Й.Г. Фіхте у “Промовах до німецької нації” (1808 р.) наголошував, що у вихованні головна увага повинна звертатися не на накопичення знань, а на розвиток розуму і характеру [26, 32]. Наприкінці XIX ст. необхідність виховання характеру з огляду на нові політичні та соціально-економічні завдання відстоював С. Смайльс. Характер він вважав однією з найбільш величких рушійних сил у світі [24, 1]. Підкреслюючи, що розвиток нації і держави залежить від характеру людини, учений саме виховання характеру ставить метою педагогічного процесу і праці людини над собою.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що започатковані європейськими ученими-філософами, моралістами, письменниками ідеї знайшли свій розвиток у спеціальних характерологічних дослідженнях. У 1843 р. Д.С. Міллер висунув пропозицію створити науку про характер – етологію або характерологію. Згодом цю ідею підхопили А. Бен, Ф. Джордан, Ф. Кейра, Е. Кречмер, А. Лазурський, М. Левітов, А. Мартен, І. Нечаєв, Ф. Полан, Е. Фром, А. Фульє та інші вчені. Проблема ж виховання характеру зайняла вагомий нішу в педагогічній літературі XIX – першої половини XX ст. (П. Біланюк, Г. Ващенко, Й. Гербарт, А. Дістервег, Я. Даніч, Л. Зажецький, П. Капєєв, Г. Кершенштайнер, П. Лестгаф, І. Сливко, К. Ушинський, Ф. Ферстер, С. Чарнека, С. Шуман тощо). Вважаємо, що дослідження характерологічних поглядів цих учених є одним з важливих завдань сучасних історико-педагогічної та історико-психологічної наук, причому як української, так й іноземної.

СТАНОВЛЕННЯ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ (ДО СЕРЕДИНИ XIX СТ.)

1. Аквінський Тома. Коментарі до Арістотелевої "Політики" // Пер. з лат. О. Кислюка; Передм. В. Котусенка. – К.: Основи, 2000. – 794 с.
2. Аристотель. Поэтика // Аристотель. Сочинения. В 4-х т. / Под общ. ред. А.И. Даватуря. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 645 – 680.
3. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук // Бэкон Ф. Сочинения. В 2-х т. / 2-е испр. и доп. изд.; Сост. А.Л. Субботин. – М.: Мысль, 1977. – Т. 1. – С. 81 – 522.
4. Гегель Г.В.Ф. Философия духа // Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. В 3 т. / Ред. кол.: Б.М. Кедров и др. – М.: Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с.
5. Гельвеций К.А. Проллюдину, її розумові здібності та виховання / Пер. В. Підмогильного. – Харків: Пролетар, 1932. – 402 с.
6. Декарт Р. Страсти души // Декарт Р. Сочинения: В 2-х т. / Пер. с лат. и франц.; Сост. В.В. Соколов. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 481 – 572.
7. Дидро Д. Последовательное опровержение книги Гельвеция "О человеке" // Дидро Д. Сочинения. В 2-х т. / Сост. В.Н. Кузнецова. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 342 – 506.
8. Дидро Д. Принципы нравственной философии, или Опыт о достоинстве и добродетели, написанный милордом П... // Дидро Д. Сочинения. В 2-х т. / Сост. В.Н. Кузнецова. – М.: Мысль, 1986. – Т. 1. – С. 58 – 163.
9. Дидро Д. Статьи из "Энциклопедии, или Толкового словаря наук, искусств и ремесел" // Дидро Д. Сочинения. В 2-х т. / Сост. В.Н. Кузнецова. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 507 – 547.
10. Дидро Д. Элементы физиологии // Дидро Д. Сочинения. В 2-х т. / Сост. В.Н. Кузнецова. – М.: Мысль, 1986. – Т. 1. – С. 467 – 533.
11. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения // Кант И. Сочинения. В 6 т. / Под общ. ред. В.Ф. Асмуса и др. – М.: Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 349 – 588.
12. Квинтилиан Марк Фабий. О воспитании оратора // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / Сост. А.И. Пискунов. – М.: Просвещение, 1971. – С. 40 – 46.
13. Ковалев А.Г., Масищев В.Н. Психические особенности человека. В 2-х т. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1957. – Т. 1: Характер. – 264 с.
14. Куличенко Л.А. Становление и развитие английской характерологической школы // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. № 3. – С. 94 – 99.
15. Лабрюйер Жан де. Характеры, или нравы нынешнего века / Пер. с франц. Э. Линецкой и Ю. Корнеева. – М.–Л.: Худлит, 1964. – 415 с.
16. Ларошфуко Ф. Максимумы и моральные размышления / Пер. с франц. Э. Линецкой. – М.–Л.: Худлит, 1959. – 96 с.
17. Лейбниц Г.В. Основы исчисления рассуждений // Лейбниц Г.В. Сочинения: В 4-х т. / Ред. Г. Майорови А. Субботин. – М.: Мысль, 1984. – Т. 3. – С. 501 – 504.
18. Локк Д. Мысли о воспитании // Я.А. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци. Педагогическое наследие / Сост. В.М. Клариц, А.Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1988. – С. 145 – 179.
19. Монтень М. О том, что нужно владеть своей волей // Монтень М. Опыты. Избранные произведения: В 3-х т. – М.: Голос, 2000. – Т. 3. – С. 259 – 286.
20. Оуэн Р. Новый взгляд на общество, или Опыты об образовании человеческого характера // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / Сост. А.И. Пискунов. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1981. – С. 416 – 423.
21. Платон. Держава // Пер. з давньогр. Д. Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.
22. Руссо Ж.-Ж. Юлия, или Новая Элоиза // Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения. В 2-х т. / Под ред. Г.Н. Джигладзе. – М.: Педагогика, 1981. – Т. 2. – С. 134 – 165.
23. Святый Августин. Сповідь / Пер. з лат. Ю. Мушака; Післям. С. Здіорука. – К.: Основи, 1999. – 319 с.
24. Смайльс С. Характерь / Пер. с англ. С. Майловой. – СПб.: Изд-во О.Н. Плотникова, 1883. – 338 с.
25. Теофраст. Характери // Дзвін. – 2003. – № 2. – С. 67 – 82.
26. Фихтэ И.Г. Назначение человека / Пер. с нем. Т.В. Поссе и В.М. Брадиса; Съ вступ. статьей И.И. Лапина. – СПб.: Издание журнала "Жизнь для всех", 1913. – 200 с.
27. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости // Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики: Сборник / Перев. с нем. – Мн.: ООО «Попурри», 1997. – С. 351 – 585.
28. Шопенгауэр А. Основы морали // Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики: Сборник / Перев. с нем. – Мн.: ООО «Попурри», 1997. – С. 153 – 350.
29. Юм Д. Трактат о человеческой природе // Перев. с англ. С. И. Церетели; Под общ. ред. И.С. Нарского. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 720 с.
30. A Book of Character of Theophrastus, Josef Hall, Sir Thomas Overbury, Nicolas Breton, John Earle, Thomas Fuller, and other English authors; Jean de la Bruyere, Vauvenargues, and other French authors / Compiled and Translated by Richard Aldington with an Introduction and Notes. – London: George Routledge & Sons Ltd – New York: E.P. Dutton & Co., S.a. (B.p.). – 559 p.

Стаття надійшла до редакції 01.12.2008

2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2

"Знання – настільки дорогоцінна річ, що
їх не соромно добувати з будь-якого джерела".

Тома Аквінський
італійський філософ-богослав

2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2